

Psychologie náboženství a spirituality

Pavel Říčan

Psychologie náboženství a spirituality

Pavel Říčan

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Říčan, Pavel

Psychologie náboženství a spirituality / Pavel Říčan. – Vyd. 1.

– Praha : Portál, 2007. – 328 s.

ISBN 978-80-7367-312-3 (váz.)

159.98:2 * 2-58 * 159.9

– psychologie náboženství

– spiritualita – psychologické aspekty

– studie

159.98 – Aplikovaná psychologie [17]

Kniha je dílčím výsledkem autorovy práce na výzkumném záměru
Psychologického ústavu AV ČR „Člověk v kontextu celoživotního vývoje“
AVOZ 70250504

© Pavel Říčan, 2007

Portál, s. r. o., 2007

ISBN 978-80-7367-312-3

Obsah

Obsah	5
--------------------	---

Předmluva	11
------------------------	----

ÚVODEM

O knize, jejích čtenářích a autorovi	13
---	----

DÍL 1

Psychologie náboženství a její kontexty	17
--	----

KAPITOLA 1

Zde a nyní: Západ a jeho náboženství	19
---	----

1.1 Neodbytné otázky	19
-----------------------------------	----

1.2 Moderní člověk bez náboženství?	23
--	----

1.3 Psychologie jako věda a jako náboženství	26
---	----

Předmět a metoda psychologie	27
------------------------------------	----

Psychologie jako duchovní hnutí	29
---------------------------------------	----

KAPITOLA 2

Náboženství a spiritualita v psychologické perspektivě	33
---	----

2.1 Co je náboženství?	33
-------------------------------------	----

2.2 Náboženství a spiritualita jako předmět psychologie	42
2.3 Cesta pojmu spirituality do psychologie a v psychologii	46
Ražba psychologického pojmu spirituality	48
Spiritualita proti náboženství?	50
Spiritualita partikulární a univerzální	54
Psychometrická operacionalizace spirituality	56
Spiritualita jako integrující komponenta osobnosti	59
Spiritualita a lidské vztahy	61
Úloha psychologie v hledání nové spirituality	63

KAPITOLA 3

Dějiny psychologie náboženství	67
---------------------------------------	----

KAPITOLA 4

Psychologie náboženství v interdisciplinárním kontextu	75
4.1 Psychologie náboženství jako součást religionistiky	75
4.2 Psychologie náboženství jako součást psychologie	78
4.3 Psychologie náboženství a teologie	79

DÍL 2

Psychologická fenomenologie náboženství a spirituality	81
---	----

KAPITOLA 5

Formy spirituálních prožitků	83
5.1 Numinosum	83
5.2 Spirituální každodennost	86
5.3 Mimořádné spirituální prožitky	94
Zjevení a posedlost	96
Entuziastické prožitky. Glosolálie	97
Meditační mystika	99

KAPITOLA 6

Eticko-spirituální prožívání	105
6.1 Dobro – zlo – etika – spiritualita	105
6.2 Duchovní život jako participace na zápasu mezi dobrem a zlem	109
6.3 Svědomí – popis fenoménu	110

6.4	„Nesnáze“ se svědomím	114
6.5	Náboženství, sexualita a vina	117
	Povaha psychosexuálního vývoje ve vztahu k morálce	117
	Skrytá síla sexuálního puzení	118

KAPITOLA 7

Náboženství a psychopatologie	121
7.1 Vliv náboženství na psychopatologii: globální pohled	122
7.2 Průnik spirituální a psychopatologické fenomenologie	124
7.3 Spirituální projevy pod vlivem psychopatologie	125
7.4 Náboženská etiologie duševních poruch	129

DÍL 3

Psychologické teorie náboženství a spirituality	131
--	-----

KAPITOLA 8

Duše, tělo a náboženství	135
8.1 Závislost psychických jevů na biologických	136
Tělesná konstituce a spirituální individualita	136
Aktuální zdravotní stav	138
Reakce na chemické ovlivnění těla	138
8.2 Závislost biologických jevů na psychických	139
Vliv činnosti na mozek	139
Tělesné poruchy funkční a psychosomatické	139
Volní ovlivňování tělesných dějů běžně nezávislých na vůli	140
Psychofyzilogický doprovod spirituální zkušenosti	141
Léčivý vliv duševních stavů a procesů na tělesné nemoci	141
8.3 Evoluční psychologie náboženství	141

KAPITOLA 9

Freudovy teorie náboženství	149
9.1 Náboženství v životě a díle Sigmunda Freuda (1856–1939)	149
9.2 Vybrané myšlenky Freudových psychologických teorií	154
9.3 Freudovy analýzy náboženství	158
Bůh jako otec	158
Náboženství jako neuróza	159
K psychohistorii náboženství: Totem a tabu	159

KAPITOLA 10

Současná psychoanalýza: Náboženství? Proč ne...	161
10.1 Cesta psychoanalýzy 20. stoletím	161
10.2 Melanie Kleinová	164
10.3 Winnicottovská inspirace	168
10.4 Heinz Kohut: Narcistický základ spirituality	170
10.5 Náboženská zralost podle Otto F. Kernberga	173

KAPITOLA 11

Jungova analytická psychologie	175
11.1 Náboženství v životě a díle C. G. Junga (1875–1961)	175
11.2 Jádru Jungovy psychologie	182
Vědomí	182
Pojem Já	183
Nevědomí	185
Archetypy	189
Antinomie a enantiodromie	191
Životní parabola a individuace	192
11.3 Jungova psychologie náboženství	202
Hlavní motivy Jungova zájmu o náboženství	202
Vymezení psychologické roviny pro přístup k náboženství	204
Funkce a životní důležitost náboženství	206
Dějiny křesťanské religiozity a její současná krize	209

KAPITOLA 12

Jungovo dědictví v transpersonální psychologii. Stanislav Grof	217
Jung a Grof: Konfrontace v sedmi bodech	224

KAPITOLA 13

Humanistická psychologie náboženství a spirituality	227
13.1 Gordon Allport (1897–1967)	227
13.2 Erich Fromm (1900–1980)	228
13.3 Abraham Maslow (1908–1970)	231

KAPITOLA 14

Celoživotní vývoj spirituality	237
14.1 Eriksonovo hledání osobní orientace jako základ jeho díla	238

14.2	Teorie osmi stadií celoživotního vývoje	239
	Stadium základní důvěry a naděje (zhruba první rok života)	240
	Stadium první autonomie (zhruba od prvních do třetích narozenin)	241
	Stadium iniciativy	242
	Stadium snaživosti	243
	Stadium identity	244
	Stadium intimity	247
	Stadium generativity	249
	Stadium integrity	250
14.3	Strukturálně-genetický přístup	252
	Fowlerovy stupně víry – modifikace Eriksonovy teorie	253
	Koncepce náboženského úsudku Fritze Osera	255

DÍL 4

Speciální témata a aplikace	259
------------------------------------	-----

KAPITOLA 15

Psychologie náboženské konverze	261
15.1 Fenomenologie konverze	261
15.2 Teorie konverze	266

KAPITOLA 16

Fundamentalismus, fanatismus a takzvané sekty	271
16.1 Vymezení tématu	271
16.2 Analýza fundamentalistických názorů a postojů	274
16.3 Individuální psychologická dynamika fundamentalisty	275
16.4 Sociálně psychologická dynamika fundamentalistické skupiny	278

KAPITOLA 17

Psychometrie religiozity a spirituality	283
17.1 Techniky měření	283
17.2 Pražský dotazník spirituality	285
17.3 Specifická sanktifikace	288
17.4 Test spirituální citlivosti	289

KAPITOLA 18

Spirituální individualita a osobnost	291
---	-----

KAPITOLA 19

Náboženství, spiritualita a psychoterapie	299
19.1 Zdraví jako cíl náboženství	300
19.2 Psychoterapie jako konkurent náboženství	301
19.3 Paralely mezi náboženským působením a psychoterapeutickými technikami	303
19.4 Integrace náboženských a psychoterapeutických metod	306
 Literatura	309
Základní literatura	309
Speciální literatura a prameny	310
 Rejstřík jmenný	319
Rejstřík věcný	323

Předmluva

Kniha *Psychologie náboženství*, kterou jsem napsal před šesti lety, byla zároveň všeobecným úvodem do psychologie, protože jsem v české psychologické literatuře nenašel dostupnou učebnici, která by studentovi poskytla přesně takovou průpravu pro psychologii náboženství, jakou bych si přál. Od té doby vyšla v Portálu moje *Psychologie* a v nakladatelství Grada *Psychologie osobnosti*, mohu proto začátečníka odkázat na tyto knihy a zde jít soustředěně do hloubky.

Spiritualita, vtipně – a samozřejmě problematicky! – nazvaná „post-moderní potomek náboženství“, ¹ byla do názvu knihy přidána proto, že je třeba akceptovat významový posun obou pojmů – náboženství i spirituality – k němuž došlo zhruba během posledních padesáti let². „Náboženství“ znamená dnes v obecném povědomí převážně vnější skutečnosti, tj. instituce a jejich provoz, rituály, nauky, posvátné knihy, předměty a budovy, pravidla a zvyklosti atd. Pro prožitkové jádro náboženství se vžil pojem spiritualita a spiritualita byla dokonce postavena do protikladu k náboženství, když američtí duchovní hledači v šedesátých letech minulého století vyrukovali s heslem *I am not religious, but I am spiritual!* Protože vztah mezi těmito dvěma pojmy se nepodařilo vyjasnit (za diskusí o tomto problému se skrývá, jak uvidíme, ideologicko-odborný spor!), užívá se běžně dvojsloví „náboženství a spiritualita“ nebo „náboženství/spiritualita“, adjektivum „náboženský/spirituální“, a zdůrazňuje se existence *nenáboženské spirituality*.

Psychologie náboženství a spirituality urazila za posledních šest let kus cesty, což platí pochopitelně nejvíce o rozvoji tohoto oboru v post-

¹ Slater et al., 2001

² Podrobně viz s. 24n

komunistických zemích, kde do osmdesátých let bídne živořil – pokud vůbec – na pracovištích tzv. vědeckého ateismu. Novou „šťávu“ mu dává současný vývoj náboženství u nás i ve světě: pokračující odkřesťanštění Evropy (nejextrémnější v naší české kotlině), mocenská expanze islámu, nebývalá konjunktura některých církví ve Spojených státech a v Třetím světě a mohutná vlna fundamentalismu a fanatismu napříč náboženstvími, jejímž projevem je mimo jiné gradující krvavá náboženská válka, do které jsme chtěli nechtěli zapleteni.

O knize, jejích čtenářích a autorovi

Tato kniha je jakýmsi „křížencem“ mezi učebnicí a monografií seznamující s nejvýznamnějšími směry teorie a empirického výzkumu. Je určena třem okruhům čtenářů. Zaprvé chci oslovit ty, které náboženství zajímá především osobně, tedy ty, kteří vědomě duchovně žijí, případně hledají svou cestu. Sem patří náboženští „profesionálové“, tedy duchovní a studenti bohosloví, doufám však, že zaujmu i věřící a hledající laiky, kteří vážně promýšlejí svou životní orientaci, tj. teology-amatéry. Nejde o „kuchařku“ zbožného života nebo duchovního vedení, i když pro obojí poskytuje psychologie náboženství cenné podněty. Konzumenti a ochutnávači exotického importu, přelétaví „lovci senzací“ ve vodách nadpřirozena a spirituální kutilové budou zklamáni kritickou skepsí mého přístupu a respektem k tradici.

Druhým okruhem čtenářů, které chci oslovit, jsou *religionisté*, tedy ti, kteří se o náboženství a spiritualitu zajímají se snahou o objektivní odstup a chtějí poznat především názory a náboženskou praxi druhých. Pro některé z těchto čtenářů je náboženství ústředním předmětem badatelského zájmu, jiní spíše chtějí lépe rozumět věřícím a hledajícím mezi svými žáky a studenty, pacienty, klienty, čtenáři, posluchači, voliči..., s nimiž potřebují úspěšně komunikovat.

Třetí okruh tvoří psychologové, v jejichž průpravě patří psychologie náboženství k opomíjeným oborům. V učebnicích psychologie na všech úrovních náročnosti, ať už všeobecných, nebo zaměřených spíše na osobnost, na duševní vývoj či na interpersonální a další sociální vztahy,

je náboženství v nejlepším případě okrajově zmíněno, většinou zcela chybí, ačkoli je dobře známo, že pro mnoho lidí je důležitou, či dokonce ústřední složkou života.³

Kniha bude – jak doufám – snadno srozumitelná pro absolventy a studenty humanitních oborů. Větší potíže by však neměl mít ani čtenář se středoškolským vzděláním, pokud má o látku hlubší zájem a je schopen soustředěně studovat.

Religionistika – a o psychologii náboženství to platí dvojnásobně – zvláštním způsobem ovlivňuje duchovní život toho, kdo ji studuje. Slyšme klasika: „Mimoděk se nám přičí, vidíme-li, že rozum zpracovává věc, ke které se upírají naše vroucí zájmy, právě tak, jako zpracuje kterýkoliv jiný předmět ... Cítíme se ohrožováni a utlačováni ve zdrojích svého nejnějnějšího života. Taková studenokrevná přirovnání hrozí, že zničí životní tajemství naší duše, jako by týž duch, který by se zdarem dovedl vysvětliti jejich původ, současně mohl tímto vysvětlením zrušiti jejich význam ...“ (James, 1902, s. 12n). Zejména při poznávání nevědomých mechanismů náboženského života je těžké zbavit se dojmu, že se stáváme inženýry vlastní religiozity, což je ovšem paradoxní pozice. Je proto radno, aby zejména ten, kdo do tohoto oboru vstupuje, dbal ve zvýšené míře na kulturu vlastní duše – ať už má k tomu účelu k dispozici jakékoli prostředky.

Struktura knihy je prostá. První díl, nazvaný „Obor a jeho kontexty“, je věnován obecným otázkám, vymezení oboru, jeho předmětu a metod, historii, společenským a vědeckým kontextům. Druhý díl, „Psychologická fenomenologie náboženství a spirituality“, obsahuje vybraný faktický materiál, který je jednak zajímavý sám o sobě, jednak usnadňuje pochopení psychologických teorií, na něž dojde v třetím dílu. Poslední, čtvrtý díl dokumentuje na speciálních tématech praktickou použitelnost poznatků a vzhledů z prvních tří dílů.

Kniha podává přehled po všech hlavních oblastech a přístupech současné psychologie náboženství a spirituality, ale nepokrývá je stejně důkladně. Není míněna jako jakási všestranná encyklopedie. Je autorsky zaujatá, výběrem látky a jejím osobitým zpracováním představuje autorovo pochopení a pojetí oboru, jeho směřování a jeho smyslu.

³ Proč tomu tak je? Někdy v první polovině dvacátého století byla uzavřena jakási tichá „dohoda o nevměšování“ mezi teology a duchovními na jedné straně a učiteli psychologie a psychologickými praktiky (psychoterapeuty, poradci atd.) na straně druhé. V důsledku této dohody – a jistě i jiných faktorů, na něž později narazíme – se náboženství stalo a zůstalo jen okrajovým předmětem výzkumu i výuky psychologie.

Považuji za potřebné říci v tomto úvodním slovu také něco o sobě a své orientaci. Proč? Jako postmodernisté jsme poznali, že v humanitních disciplínách je úplná objektivita iluzí, a to i tehdy, když se o ni poctivě snažíme, když ustavičně kriticky prověřujeme své předpoklady, svá *předporozumění*. Když jde o náboženství a navíc současně o psychologii, platí to více než kde jinde. Čtenář se proto bude v knize lépe orientovat, bude-li vědět, „z jakých pozic“ je napsána. (Pokud si autora „zaškatulkuje“ a v podstatě odepíše, jeho škoda.)

Nuže: Jsem evangelík s určitými znalostmi teologie a snažím se pro svou církev tu a tam něco udělat. Křesťanství má pro mě smysl nikoli jako naplnění zvláštní náboženské potřeby člověka, natož jako pouhý folklór, nýbrž jako *totální životní orientace* ve světě práce, rodiny, kultury i politiky. Z mimokřesťanských náboženství je mi blízký buddhismus. Zároveň jsem psychologem a psychoterapeutem se širokou zkušeností v klinické praxi, badatelem v psychologii osobnosti a sociální psychologii. Nejvíce se orientuji na *hlubinnou psychologii* (Freud, Erikson, Jung) a *humanistickou psychologii* (Allport, Fromm, Maslow). V těchto směrech vidím klíče k porozumění bližnímu, společnosti i sobě samému – a také duchovnímu zmatku a hledání současné Evropy. Velkou část života jsem však strávil také výzkumy založenými na měření psychických vlastností, takže kladu důraz na exaktnost a kritické ověřování teorií a poznatků. Můj osobní myšlenkový a autorský styl je – pokud na sebe vidím – charakterizován stálou snahou „číst mezi řádky“ životních příběhů, hledáním rozporů v lidském poznání, cítění a konání, ať už těch, jež mohou a mají být odstraněny, nebo těch, s nimiž je nutno žít. Sám sebe přistihuji při nadměrném užívání odporovacích spojek – jsem „avšakista“. Nemám rád bezpečně prošlapané cesty, rád vyjadřuji vlastní názory – i s rizikem, že narazím na nesouhlas. Tam, kde to činím v této knize, přecházím do první osoby singuláru. Metodologickou neutralitu dodržuji úzkostlivě, ale rád občas využívám obraznosti teologického jazyka.

Pavel Říčan

Psychologie náboženství a její kontexty

Zde a nyní: Západ a jeho náboženství

1.1 Neodbytné otázky

Nejpalčivější problém naší doby spočívá v tom, že – jak dnes volají proroci jeremiášovského typu – národy bohatých států plundrují tuto planetu, vyžírají národy chudých států a prožirají budoucnost dětí celého světa. To se děje ve jménu víry, že lidské štěstí, jež je považováno za poslední smysl života, spočívá ve stále hojnějším konzumu. Taková je – brutálně vyjádřeno – naše ekonomická, vojensko-politická a v neposlední řadě, možná především, také duchovní realita. Jungovsky řečeno: Je to především věc duše, kolektivního vědomí i nevědomí. Kapitáni Titaniku naší civilizace, říká Kohák (2000), svorně ženou loď plnou parou ke srážce s ledovcem, soutěžíce v tom, kdo dokáže rychleji přikládat pod kotel. Úzkost z blížící se katastrofy je přehlušována všeobecným mediálním rámusem a je – psychoanalytickou metaforou řečeno – vytěsňována do nevědomí, přesto však předznamenává všechno, co děláme a také čemu a jak skutečně věříme, jak duchovně žijeme.

Základní otázkou religionisty za této situace přirozeně je, co odpovídá současné globální krizi na náboženské scéně. Jak různé duchovní proudy reagují na současné ohrožení lidstva a jeho lidskosti? Jakou účinnou („fungující“) útěchu a naději nabízejí, k jaké odpovědnosti (a jak působivě) vedou? Jak odpoví euroamerické křesťanstvo a zejména moje vlastní církev? Jak zareaguje naše bohoslužba, naše zvěstování, modlitba, píseň

a rituál? Jaké zodpovědné činy zde klíčí? Tato otázka nemůže být ústředním tématem této knihy, je však, stejně jako ona katastrofická úzkost, jejím stále přítomným pozadím.

Moje perspektiva je dána (pomlčím-li o svém osobním a rodinném soukromí) příslušností k Českobratrské církvi evangelické (ČCE). Tato církev je – sociologicky viděno – ve zřejmé defenzivě. Podobně jako je tomu u jiných lidových církví Západu, včetně Spojených států amerických, klesá počet členů i počet duchovních; v Čechách lze mluvit přímo o alergii na církev.⁴ Tato skutečnost podporuje u duchovních i u řadových členů vědomí krize, pocit ohrožení a rezignaci. Důsledkem je na jedné straně zvýšené lpění na tradičních formách náboženského života a posilování rysů ghetta, na druhé straně (obojí se navzájem nevylučuje) pojmání křesťanství jako něčeho, co sice obohacuje individuální a rodinný život o důležitou duchovní a společenskou dimenzi a garantuje jeho řád, co však není jeho jádrem, nýbrž spíše jakousi sváteční rezervací na jeho okraji nebo v nějakém zákoutí.

Zmenšování stáda je patrně mimo jiné vnějším projevem vnitřní nejistoty pokud jde o zastávané učení. Historická a literární kritika Bible, k níž jsou na bohosloveckých fakultách vedeni budoucí duchovní, nachází v této knize knih mýty a legendy, dobově podmíněné názory, symboly a metafory, jež je třeba dešifrovat. Analýza dogmat, včetně těch nejzákladnějších, prokazuje jejich závislost na filosofickém myšlení, jež bylo mezitím překonáno a de facto opuštěno i těmi, kteří tato dogmata považují za nedotknutelná. Opakováním starých formulí odpovídáme na otázky, jež jsou nám cizí a jež ani neznáme.

Svízelnou vnitřní situaci, do níž se za těchto okolností dostávají mnozí duchovní, vzdělaní v „teologii, která popírá historičnost takřka všeho v evangeliích, k čemu se křesťanský život, láska a naděje upínaly téměř po dvě tisíciletí“, vystihuje Lewis (2000, s. 81): „Jsem si jist, že kdybych musel předkládat farníkům, kteří jsou ve velké úzkosti nebo pod prudkým pokušením, obrazné pravdy, navíc s takovou vážností a horlivostí, jakou vyžaduje postavení duchovního, přičemž bych celý čas věděl, že jim sám doslova nevěřím..., čelo by mi zrudlo a zvlhlo a límeček by mě škrtil.“

⁴ Pokud jde o českou římskokatolickou církev, vyjadřuje podobnou zkušenost se svatou odvahou biskup Konzal (1998, s. 139): „Mám možnost vidět tři generace za sebou: rodiče festovně věřící, děti docela prima věřící, a vnoučata možná ano, možná ne... Buď se tedy najde důvod, proč to všechno nenechat vodě napospas, anebo to voda vezme.“